

BARTOSZ JAN KOŁOCZEK
Uniwersytet Jagielloński
ORCID: 0000-0003-1401-0093

ANTYKWARYSTYKA JAKO ALTERNATYWNY MODEL ROZWOJU REFLEKSJI HISTORYCZNEJ W STAROŻYTNYM RZYMIE¹

ANTIQUARIAN WRITING AS AN ALTERNATIVE TO HISTORICAL STUDIES IN ANCIENT ROME

Abstract

This article aims to look at the Roman interest in the past beyond the context of traditional historiography, focused on the great politics, events and individuals. It suggests that antiquarian writing was not so much a separate literary genre, but rather an alternative model of historical reflection focused on studying the distant past in all its manifestations: everyday life, culture, religion, language or law.

Key words: Roman antiquarianism, Roman historiography, Roman erudite literature

Słowa kluczowe: antykwarystyka rzymska, historiografia rzymska, rzymska literatura erudycyjna

Niniejszy tekst stawia sobie za cel spojrzenie na rzymskie zainteresowania przeszłością poza najczęściej rozpatrywaną w podobnych rozważaniach kontekst tradycyjnej historiografii, skupionej na wielkiej polityce, wielkich wydarzeniach i życiu wybitnych jednostek. Takiego wciąż jeszcze często niedocenianego spojrzenia na historię dostarcza nam literatura erudycyjna: rozmaite traktaty naukowe, poradniki, encyklopedie, kompendia i podręczniki,

¹ Praca powstała w wyniku realizacji projektu badawczego „Preludium 9” o numerze 2015/17/N/HS3/00014, finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

przede wszystkim zaś antykwarystyka, stanowiąca zarówno osobną gałąź tego typu piśmiennictwa, jak również, jak postaram się wykazać, pod pewnymi względami konkurencyjny względem historiografii głównego nurtu model interpretacji rzeczywistości historycznej.

Przymiotnik *antiquarius* (od łac. *antiquus* – „starożytny”), od którego pochodzi współczesne pojęcie „antykwarystyki” pojawił się w literaturze rzymskiej stosunkowo późno, bowiem dopiero na początku II wieku po Chrystusie, w dziełach Tacyta i Swetoniusza. Jego znaczenie obejmowało wówczas zainteresowania dawnym słownictwem, starymi tekstami, zamięlowanie do archaizmów, ale też kolekcjonowanie dawnej literatury². Zjawisko zainteresowania dawnym językiem i literaturą szczególnie nasiliło się w drugiej połowie II wieku po Chrystusie (widać je zwłaszcza w twórczości Marka Korneliusza Frontona i Aulusa Gelliusza), lecz nawet w ówczesnych dziełach wprost odnoszących się do tego fenomenu sam przymiotnik *antiquarius* już się nie pojawia³. Powraca dopiero w średniowieczu, lecz w zupełnie nowym znaczeniu – jako *ars antiquaria* – „sztuka odczytywania i przepisywania starych rękopisów”⁴.

² Zob. Suet., *Aug.* 86: *cacozelos et antiquarios, ut diverso genere vitiosos, pari fastidio sprevit exagitatabatque nonnumquam* („Jednakową pogardą darzył [cesarz August; przyp. BJK] zarówno tych, którzy silili się na nowe, wyszukane zwroty, jak tych, którzy uganiali się za starszyzną, uważając, że popełniają błędy biegunowo przeciwne, nawet niekiedy wyśmiewał”); przeł. Janina Niemirska Pliszczyńska); Tac., *Dial.* 21, 3–5: *Quid? ex Caelianis orationibus nempe eae placent, sive universae sive partes earum, in quibus nitorem et altitudinem horum temporum adgnosimus. Sordes autem illae verborum et hians compositio et inconditi sensus redolent antiquitatem; nec quemquam adeo antiquarium puto, ut Caelium ex e parte laudet qua antiquus est* („Cóż dalej? Z Celiuszowych mów oczywiście te się podobają, czy to w całości, czy w częściach, w których rozpoznajemy blask i górnolotność naszych czasów. Na odwrót: gminne wyrażenia, luki w zestawianiu myśli i nieuporządkowane zdania trącą starożytnością, i nikt, jak sądzę, nie będzie w tym stopniu zwolennikiem starożytności, żeby w Celiuszu pochwalał to, co w nim jest starożytnego.”) i 37, 2: *nescio an venerint in manus vestras haec vetera, quae et in antiquariorum bibliothecis adhuc manent et cum maxime a Muciano contrahuntur, ac iam undecim, ut opinor, actorum libris et tribus* („Nie wiem, czy wpadły wam do rąk te dawne pisma, które dotychczas przechowywały się w bibliotekach amatorów starożytności; właśnie teraz zbiera je Mucjanus i już, jak mi się wydaje, ułożył z nich i wydał jedenaście ksiąg mów senackich i trzy księgi listów.”); przeł. Seweryn Hammer). Por. również Iuv., *Sat.* II 6, 454: *odi hanc ego quae repetit volvitque Palaemonis artem servata semper lege et ratione loquendi ignotosque mihi tenet antiquaria versus nec curanda viris!* („Nie znoszę jak recytuje i przetrząsa *Sztukę [gramatyki]* Palemona, nieustannie przestrzega zasad i norm językowych, i jak ta maniaczka starożytności wykazuje się znajomością nieznanych mi wierszy, o które mężczyznom nie przystoi się przecież troszczyć!”; wszystkie przekłady, o ile nie zaznaczono inaczej są mojego autorstwa).

³ Zob. np. Gell., *Noct. Att.* I 10, 3–4: „Mówisz, że starożytność (*antiquitas*) ci się podoba, ponieważ jest uczciwa, dobra, powściągliwa i obyczajna. Żyj zatem minionymi obyczajami, lecz w mowie używaj słów współczesnych, w pamięci i sercu miej zaś zawsze to, co Gajusz Cezar, człowiek odznaczający się znakomitymi zdolnościami i wiedzą, napisał w pierwszej księdze *O analogii*: Słów nieznanych i nieużywanych unikaj jak rafy!”; por. również niemal identyczną radę w Macr., *Sat.* I 5,1–3.

Do znaczenia antycznego, wzbogaconego jednakże o nowe elementy, termin *antiquarius* wraca w okresie nowożytnym. Przykładowo w języku włoskim, jak odnotowuje monumentalny słownik Zingarellego (wyd. 12, Bologna 2008) „antiquario” pojawił się w roku 1499. Od tego czasu słowo to oznaczało w zależności od kontekstu zarówno handlarza antykami (*commerciante d’antiquità*), jak również uczonego posiadającego dużą wiedzę na temat starożytności (*studioso d’antiquità, erudito*). Co ciekawe, pochodny termin „antiquaria” oznaczający już przede wszystkim zainteresowanie *antiquitas* i płynące z niego znanstwo, został w języku włoskim odnotowany dopiero dla roku 1750 (*scienza delle cose antiche*: 1) *scienza relativa allo studio dell’antiquità*; 2) [*raro*] *commercio di oggetti antichi*). Analogiczne tłumaczenie terminu *antiquaria* podaje internetowa wersja słownika Treccani, zaznaczając przy tym, że „dawniej” antykwarystyka była utożsamiana z archeologią. W objaśnieniu encyklopedycznego terminu *antiquario* autor hasła podaje jednak również szereg dodatkowych znaczeń, odnoszących się do epok wcześniejszych i użycia tego słowa w języku łacińskim, a dokładniej w przywołanym już *Dialogu o mówcach* Tacyta⁵.

Wieloznaczność terminu, mająca wpływ również na interpretację określanego przez nie zjawiska, ma przełożenie także na inne języki, w tym język polski. I tak według aktualnej internetowej wersji słownika języka polskiego PWN⁶ sam przymiotnik „antykwaryczny” to jedynie „dotyczący antyków lub książek będących przedmiotem handlu w antykwariatach” (podobne tłumaczenie podaje angielski słownik CALD, 3 wyd., Cambridge 2008); pojęcie antykwarystów, pojawiające się dopiero w internetowej encyklopedii PWN⁷, ograniczone zostało do jednego okresu historycznego i jednego tylko obszaru kulturowego: „antykwaryści – badacze starożytności rzym. (II w. p.n.e. – III w. n.e.)” – na dodatek wśród przykładowych antykwarystów został wymieniony Makrobiusz, który żył na przełomie IV i V w. n.e.. W ostatnim przypadku hasło „antykwaryści” zostaje zatem rozciągnięte na okres znacznie wykraczający poza najstarsze odnotowane pojawienie się tego terminu w literaturze antycznej, uzyskując jednocześnie zupełnie nowe znaczenie. Rzecz znamienna, że hasła takiego nie ma jeszcze ani w III wydaniu papierowym tej encyklopedii (Warszawa 1983), ani w *Popularnej Encyklopedii Powszechnej „Fogra”* (wyd. Kraków 1994), tym bardziej zaś w *Wielkiej Ilustrowanej Encyklopedii Powszechnej* Wydawnictwa Gutenberga (wyd. Kraków 1929), gdzie w haśle „Antykwaryusz” czytamy (zgodnie z antycznym znaczeniem terminu), że „w pierwotnym znaczeniu to osoba mająca zamiłowanie do rzeczy dawnych, zajmująca się starodawną literaturą i będąca szczególnym znawcą w tym przedmiocie” – dalej hasło jest uściślane do handlarza antykami, autor zaznacza jednak również, że takie znaczenie słowo to uzyskało dopiero w okresie nowożytnym⁸.

⁴ Zob. *Słownik łacińsko-polski*, red. Marian Plezia; Janusz Sondel, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, v. *antiquarius*.

⁵ <http://www.treccani.it/vocabolario/antiquaria>; <http://www.treccani.it/enciclopedia/antiquario>; (dostęp: 10.06.2019).

⁶ <https://sjp.pwn.pl/sjp/antykwaryczny;2440732.html>; (dostęp: 7.04.2019).

⁷ <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/antykwarysci;3870133.html>; (dostęp: 7.04.2019).

Wielość znaczeń słownikowych przypisywanych antykwarystyce, przede wszystkim zaś ciągła ewolucja tego terminu, niewątpliwie wymagają wyjątkowej precyzji w jego używaniu w odniesieniu do antyku, w zależności od wiązanych z nim skojarzeń może on oznaczać bowiem zarówno zbieractwo starych przedmiotów, zainteresowanie starożytnością, jak również prowadzone w związku z tymi zainteresowaniami badania. Należy przy tym zauważyć, że żaden ze wspomnianych słowników nie określa mianem antykwarystyki gałęzi twórczości literackiej.

Z rozumieniem antykwarystyki jako specyficznego typu literatury rzymskiej można natomiast spotkać już w opublikowanym niemal 100 lat temu podręczniku do historii literatury rzymskiej wybitnego filologa Kazimierza Morawskiego, który w taki właśnie sposób charakteryzuje traktat *O dniu urodzin* (*De die natali*) III-wiecznego rzymskiego gramatyka Cenzorynusa:

Czytamy dotąd z zajęciem i pożytkiem dziełko pewnego Censorinusa o dniu urodzin, *de die natali*. Był on gramatykiem i antykwazem t.j. zajmował się pewnymi szczegółami życia i urzędzeń życia rzymskiego. [...] czytamy rzecz z zajęciem i korzyścią, bo mądrość swoją zaczerpnął autor z zagubionych źródeł, z antykwarskich rozpraw Swetoniusa⁹, a nadto zapewne bezpośrednio z badań Warrona¹⁰.

Należy zauważyć, iż objaśnienie terminu podane przez Morawskiego jest nad wyraz powierzchowne i intuicyjne, autor nie wskazuje bowiem ani do jakich czasów odnoszą się owe „szczegóły” podawane przez Cenzorynusa, ani tym bardziej dlaczego w związku z ich przywoływaniem gramatyk miałby być „antykwazem”, a nie na przykład historykiem. Niemniej jednak w krótkiej ocenie krakowskiego uczonego można dostrzec już pierwsze cechy typu literatury antycznej określanej współcześnie mianem antykwarycznej: zainteresowanie

⁸ Na temat antykwarystyki i zainteresowań filologiczno-antykwarycznych w późniejszych epokach zob. Arnaldo Momigliano, „The History and the Antiquarian”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 13 (1950): 289–313; idem, „L’eredita’ della filologia antica e il metodo storico”, w: idem, *Secondo contributo alla storia degli studi classici* (Roma: di Storia e Letteratura, 1960), 442–458; idem, *The Classical Foundations of Modern Historiography* (Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press, 1990), 69–79.

⁹ Gajusz Swetoniusz Trankwillus, autor znany współcześnie głównie za sprawą zachowanego zbioru biografii cesarzy rzymskich, został wspomniany przez Cenzorynusa tylko jeden raz (zob. Cens., 20, 2) w odniesieniu do uwag na temat dawnego kalendarza rzymskiego. Gramatyk miał zapewne na myśli któreś z zaginionych dzieł Swetoniusza odnoszących się do różnych aspektów życia codziennego w odległej przeszłości, być może traktat *De anno Romano*. Warto zauważyć, że dzieła te określane są mianem „antykwarycznych” w podręczniku Marii Cytowskiej i Hanny Szelest, *Historia literatury rzymskiej. Okres cesarstwa* (Warszawa: PWN, 1992), 426; lecz w pod wieloma względami nowocześniejszym podręczniku Michaela von Albrechta: *A History of Roman Literature. From Livius Andronicus to Boethius. With special regard to its influence on world literature*, Vol. II (Leiden: Brill, 1997), 1392; są to już prace przynależące do historii i historii kultury (do prac antykwarycznych zostało natomiast zaliczone dzieło Cenzorynusa, 1476).

¹⁰ Kazimierz Morawski, *Historja literatury rzymskiej. Schyłek literatury rzymskiej w drugim i trzecim wieku po Chr.* (Kraków: PAU, 1921), 62.

odległą przeszłością, do takiej odnosił się bowiem Cenzorynus i prawdopodobnie również Swetoniusz, charakter kompilacyjny tego typu dzieł oraz odejście od tematyki politycznej i historii wydarzeniowej ku studiom nad różnymi elementami dawnego życia codziennego, społecznego czy kulturalnego.

Określanie antykwarystyką specyficznego typu literatury rzymskiej było prawdopodobnie efektem przeniesienia na antyk z pozoru podobnego zjawiska nowożytnego, wynikającego z humanistycznych zainteresowań starożytnością we wszystkich jej aspektach. Pod tym względem autorzy tacy jak Francesco Petrarca, Joseph Scaliger czy ich mniej znani koledzy gromadzący manuskrypty, artefakty lub tworzący kompilacje rozmaitych informacji dotyczących świata antycznego mogli być odbierani jako kontynuatorzy zainteresowań swoich rzymskich poprzedników. Rozwój nauk historycznych pociągnął za sobą jednakże również przeniesienie na „antykwarystykę” antyczną negatywnych ocen jej nowożytnej następczyni. W odróżnieniu od starożytnej krytyki *antiquarii* – archaistów, sądy te dotyczyły tym razem antykwarystyki jako pewnego modelu pisarstwa historycznego.

Kojarzona ze zbieractwem wiadomości i bezmyślnym kompilatorstwem antykwarystyka antyczna stała się ofiarą stopniowego zaniku antykwarystyki nowożytnej, rozwoju metodologii historycznej, krytyki źródeł i nowych paradygmatów badawczych na czele z historyzmem. Z drugiej strony silny atak na antykwarystykę jako jedną z odmian historiografii nowożytnej przypisał wielki krytyk historyzmu i wpływowy filozof Friedrich Nietzsche:

Kto natomiast trwać chce w tem, co zwyczajne i zdawna czczone, ten pielęgnuje przeszłość jako historyk antykwarski [...]. Z bezmyślnego przesadzania roślin pochodzi niejedno zło: krytyk bez potrzeby, antykwaryusz bez pietyzmu, znawca wielkości bez mocy wielkości są takimi w chwast wybujałymi, wydartymi z gruntu macierzystego i przeto zwyrodniałymi roślinami. [...] To, co małe, ograniczone, zbutwiałe i zestarzałe, otrzymuje swą własną godność i nietykalność przez to, że zachowawcza i czcząca dusza antykwaryusza przesiedla się w te rzeczy i urządza sobie tam przytulne gniazdo¹¹.

Skutki tego typu myślenia bardzo dobrze ilustruje *casus* „antykwarycznego” dzieła wspomnianego już gramatyka Cenzorynusa, niezwykle popularnego w okresie nowożytnym, na przełomie XIX i XX wieku niemal zapomnianego (bardzo pozytywna opinia Kazimierza Morawskiego należy do wyjątków), i podobnie przypadek najpopularniejszego aż do okresu oświecenia rzymskiego paradoksografa i geografa Solinusa, którego wybitni XIX-wieczni uczeni niemieccy zaszczylicili tak niepochlebnymi epitetami jak „małpa Pliniusza” (*simia Plinii*), „kompilator opóźniony w rozwoju umysłowym” (*schwachköpfigen Kompilator*) czy „żałosny belferek” (*ridiculus magistellus*). W ten sposób na długie lata zastopowano badania nad tego typu tekstami zgodnie z potwarzanym zaleceniem, że dobry filolog zajmuje się dobrymi autorami.

¹¹ Friedrich Nietzsche, „O pożytkach i szkodliwości historii dla życia”, w: idem, *Niewczesne rozważania*, przeł. Leopold Staff (Kraków: Zielona Sowa, 2003), 118–119, por. 122–123 i 168.

Potrzebne było nowe otwarcie i niejako ich ponowne odkrycie przez zawodowych historyków.

Starożytnymi dziełami określanymi przymiotnikiem „antykwaryczny” jako oddzielną kategorią tekstów pierwsi zainteresowali się naukowo badacze historii greckiej stykający się na przykład z zachowanymi jedynie fragmentarycznie pracami tak zwanych attydografów z IV i III wieku przed Chrystusem. Autorzy ci zajmowali się nie tylko lokalnymi dziejami Attyki, ale też attycką kulturą i zwyczajami. Ponieważ zaś ich twórczość można było zestawzić jedynie z dobrze zachowanymi i trafiającymi w gusta nowożytnych uczonych obszernymi dziełami Tukidydesa czy Ksenofonta, wniosek nasuwał się sam. Dzieła attydografów i innych podobnych im autorów, jak można wnioskować z zachowanych fragmentów, pozbawione pięknej, retorycznej narracji poświęconej wielkim wydarzeniom, postaciom i procesom dziejowym, często powstałe w formie beznamiętnych i zwięzłych opisów dotyczących z samej natury tych tekstów spraw lokalnych, uznano za rodzaj niedorozwiniętej, prymitywnej formy historiografii. Ta ostatnia miała rozwijać się linearnie od pozostających na pograniczu historiografii, geografii czy etnografii dzieł logografów i innych ostatnich autorów, od Hekatajosa z Miletu przez *Dzieje Herodota* aż po *Wojnę peloponeską* Tukidydesa – osiągnięcie szczytowe, po którym nastąpiły niedorównujące geniuszowi poprzedników dzieła hellenistycznych epigonów. Pogląd ten ugruntował się szczególnie za sprawą prac Felixa Jacoby’ego, redaktora monumentalnego zbioru fragmentarycznie zachowanych prac historyków greckich *Fragmente der griechischen Historiker* wydawanego od roku 1923. Sam Jacoby wydał co prawda jeden wolumin poświęcony lokalnym kronikom ateńskim¹², jednakże twórczość innych autorów zajmujących się tematyką określaną mianem antykwarycznej została wydzielona w nim w osobną podserię dopiero w ostatnich tomach¹³.

W drugiej połowie XX wieku szczególne zasługi w dostrzeżeniu „antykwarystyki”, nie tylko tej antycznej, jako autonomicznego przedmiotu badań położył Arnaldo Momigliano, który już w swoim głośnym artykule z roku 1950

¹² Felix Jacoby, *Atthis: the local chronicles of ancient Athens* (Oxford: Clarendon Press, 1949).

¹³ Zob. *Die Fragmente der griechischen Historiker, Part 4: Biography and Antiquarian Literature*, red. Jan Bollansé i in., Leiden (od roku 1998 do chwili obecnej). Na temat wpływu pracy Jacoby’ego na postrzeganie antykwarystyki starożytnej zob. zvl. Benedetto Bravo, „Remarques sur l’érudition dans l’antiquité”, w: *Acta Conventus XI „Eirene” diebus XXI–XXV mensis Octobris anni MCMLXVIII habiti* (Wratislaviae: Ossolineum, 1971), 325–335; idem, „Felix Jacoby, Arnaldo Momigliano e l’erudizione antica”, w: *Aspetti dell’opera di Felix Jacoby. Atti del Primo Seminario Arnaldo Momigliano* (Pisa 20–21 dicembre 2002), red. Carmine Ampolo (Pisa: Edizioni della Normale, 2006), 227–258; Tim J. Cornell, „Ancient History and the Antiquarian Revisited: Some Thoughts on Reading Momigliano’s Classical Foundations”, w: *Ancient history and the antiquarian essays in memory of Arnaldo Momigliano*, red. Michael Crawford, C.R. Ligota (London: Warburg Institute Colloquia 2, 1995), 2–3; Glenn Schepens, „Storiografia e letteratura antiquaria. Le scelte di Felix Jacoby”, w: *Aspetti dell’opera di Felix Jacoby*, 149–171; zob. również szersze ujęcie w John Marincola, „Genre, convention and innovation in Greco–Roman historiography”, w: *The Limits of Historiography: Genre and Narrative in Ancient Historical Texts* (Leiden: Brill, 1999), 283–301, 313.

pod tytułem „The History and the Antiquarian”¹⁴ zwrócił uwagę na ówczesny brak jakiegokolwiek studium poświęconego tej gałęzi piśmiennictwa z perspektywy badań historycznych. Podobnie jako pierwszy podjął się też próby określenia wzajemnych relacji między antykwarystyką a historiografią. Jego zdaniem różnice między nimi sprowadzały się przede wszystkim do kwestii metodologicznych: historycy porządkowali swój materiał chronologicznie i dokonywali jego selekcji tak, by jak najlepiej wyjaśnić lub zilustrować jakiś problem, z kolei antykwaryści skupiali się na systematycznym zebraniu w jednym miejscu możliwie wszystkich informacji na temat wybranego przez siebie zagadnienia. W tym celu korzystali z szerokiej gamy źródeł: zarówno narracji historycznej, jak i dokumentów, zabytków języka i inskrypcji. Jeśli przestrzegali zasad chronologii, byli kronikarzami, jeśli zaś nie, zwykłymi, bezrefleksyjnymi zbieraczami faktów (*muddle-headed collectors*)¹⁵.

Opinia Momigliana zrównująca zjawisko literackie określane mianem antykwarystyki antycznej z antykwarystyką nowożytną i wciąż wyraźnie bazująca na uprzedzeniach względem prac kompilacyjnych została w ostatnich latach już niemal całkowicie zarzucona, ustępując miejsca nowym interpretacjom. Do potrzeby wyodrębnienia antykwarystyki antycznej przyczyniły się również przemiany w metodologii historycznej i popularyzacja także w środowisku historyków starożytności nowych kierunków badań (francuska szkoła Annales i paradygmat historii jako nauki społecznej, historia kulturowa). W efekcie w ostatnich

¹⁴ Momigliano, *The History and the Antiquarian*, 285–315.

¹⁵ Ibid. 286–287; por. idem, „L’eredità della filologia antica e il metodo storico”, w: idem, *Secondo contributo alla storia degli studi classici* (Roma: di Storia e Letteratura, 1960), 465–466; *The Classical Foundations of Modern Historiography* (Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press, 1990), 59–61; przeciwnego zdania jest Benedetto Bravo, *Felix Jacoby, Arnaldo Momigliano e l’erudizione antica*, 243–248; 255–257; idem, „Antiquarianism and History”, w: *A Companion to Greek and Roman Historiography*, Vol. II, red. John Marincola, Malden 2007: 526–527; por. również Schepens, „Storiografia e letteratura”, 157–171; Ingo Herklotz, „Arnaldo Momigliano’s «Ancient History and the Antiquarian»”: A Critical Review, w: *Momigliano and Antiquarianism: Foundations of the Modern Cultural Sciences*, red. Peter N. Miller (Toronto: University of Toronto Press, 2007), zwł. 127–132; Duncan MacRae, „Diligentissimus investigator antiquitatis? «Antiquarianism» and Historical Evidence between Republican Rome and the Early Modern Republic of Letters”, w: *Omnium Annalium Monumenta: Historical Writing and Historical Evidence in Republican Rome*, red. Kaj Sandberg, Christopher Smith (Leiden–Boston: Brill, 2018), 137–138. Na temat wkładu Arnaldo Momigliano w rozwój badań nad antykwarystyką i ich rozwoju w ostatnich latach zob. również Peter N. Miller, „Introduction: Momigliano, Antiquarianism and the Cultural Sciences”, w: *Momigliano and Antiquarianism: Foundations of the Modern Cultural Sciences* (Toronto: University of Toronto Press, 2007), 3–65 (syntetycznie na temat poglądów Momigliana na tle jego biografii, twórczości i ówczesnego stanu wiedzy wraz z obszernymi uwagami krytycznymi); Peter Burke, „From Antiquarianism to Anthropology”, w: *Momigliano and Antiquarianism*, 229–247 (twórczość Momigliana w kontekście rozwoju antropologii historycznej); Riccardo Di Donato, „Arnaldo Momigliano from Antiquarianism to Cultural History: Some Reasons for a Quest”, w: *Momigliano and Antiquarianism*, 73–86; oraz Markus Völkel, „Historischer Pyrrhonismus und Antiquarismus—Konzeption bei Arnaldo Momigliano”, *Das Achtzehnte Jahrhundert* 31, (2007): 179–190.

dziesięcioleciach antykwarystyka antyczna coraz częściej jest zauważana już to jako bliska tradycyjnej historiografii interdyscyplinarna, erudycyjna odmiana literacka traktowana na równi z geografią, etnografią, czy biografistyką, już to jako immanentna część zredefiniowanej i szeroko pojętej historiografii.

Z pierwszym podejściem, to jest tym widzącym w antykwarystyce osobny dział literatury, można spotkać się na przykład w obszernym rozdziale autorstwa Benedetta Brava „Antiquarianism and History”, opublikowanym we wpływowym opracowaniu przekrojowym *A Companion to Greek and Roman Historiography* wydawnictwa Blackwell (Malden 2007), jak również serii wartościowych artykułów różnych autorów opatrzonych podtytułem „Antiquarians and Historians” w wydanym niedawno (2018 rok) zbiorze *Omnium Annalium Monumenta: Historical Writing and Historical Evidence in Republican Rome* tegoż wydawnictwa. Jednocześnie należy jednak podkreślić, że już Elizabeth Rawson we wpływowej pracy *Intellectual Life in the Late Roman Republic* (London 1985)¹⁶ traktowała antykwarystykę jako odrębny typ literatury, omawiając go zaraz po historiografii, a przed geografią i etnografią. Bardzo wartościowym opracowaniem na temat antykwarystyki antycznej traktowanej jako osobny podgatunek prozy erudycyjnej jest również artykuł Andrew J. Stevensona „Gellius and the Roman Antiquarian Tradition” zawarty w przełomowym dla badań nad tym autorem zbiorze *The Worlds of Aulus Gellius* pod redakcją Leofranca Holforda-Strevensa i Amiela Vardiego (Oxford 2004).

Inny punkt widzenia reprezentuje Tim J. Cornell¹⁷, którego zdaniem powinniśmy traktować dzieła antykwaryczne jako antyczne odpowiedniki współczesnych prac poświęconych historii kultury, historii społecznej czy historii idei – w tym sensie można by zatem powiedzieć, że rzymska antykwarystyka została w pełni zaabsorbowana przez różnicującą się historiografią i jest obecnie realizowana we wspomnianej powyżej tradycji badań historycznych¹⁸. Opinię taką zdają się podzielać także inni badacze jak John Marincola, czy Glenn Schepens, według których antykwarystyki nie powinno się oddzielać od historiografii nawet jeśli możemy wskazać między nimi duże różnice (należy jednak zauważyć, iż Schepens odnosi się wyłącznie do literatury greckiej, a Marincola w swoich wywodach szczególnie nacisk kładzie na zmienność kryteriów służących sztuczemu wyodrębnianiu dodatkowych, nieznanych antykowi gatunków literackich, do takich należy zaś niewątpliwie antykwarystyka)¹⁹. Inni, jak

¹⁶ Elizabeth Rawson, *Intellectual Life in the Late Roman Republic* (London Bristol Classical Press, 1985), 233–249.

¹⁷ Cornell, „Ancient History and the Antiquarian Revisited”, 6–7.

¹⁸ Zgodnie z takim punktem widzenia we wspomnianej serii „Die Fragmente der griechischen Historiker” planowane jest wydanie tomu kontynuującego część czwartą pt. „History of Literature, Music, Art and Culture (and related genres)”.

¹⁹ Zob. Marincola, „Genre, convention and innovation”, 301, 307–308; Schepens, „Storiografia e letteratura”, 156. Por. Charles Fornara, *The Nature of History in Ancient Greece and Rome* (Berkeley: University of California Press, 1983), zwł. 1–29, który w swoim studium historiografii antycznej jako jej gatunki pokrewne wymienia etnografię, genealogię/mitografię, horografię/historię lokalną (w wydaniu rzymskim utożsamianą z annalistyką), chronografię, ale nie antykwarystykę. Inne podejście do antykwarystyki

Jonathan Powell²⁰ czy Christopher Smith²¹ zajmują stanowisko niejednoznaczne, uznając antykwarystykę za rodzaj twórczości historycznej, lecz jednocześnie zwracając uwagę na płynność jej ram gatunkowych. Zaliczenie antykwarystyki do historiografii jako jednej z uprawianych w jej ramach odmian wciąż nie rozwiązuje jednak problemu ich wzajemnych relacji, powodów dywersyfikacji, jak również kategoryzacji poszczególnych dzieł historycznych, często zachowanych fragmentarycznie i niedających się jednoznacznie scharakteryzować (antykwarystyka, annalistyka, a może tradycyjna historiografia?)²².

Skrajne stanowisko we wspomnianej kwestii zaprezentował ostatnio Duncan MacRae, dowodzący, że samo pojęcie antykwarystyki (a nie tylko sam termin, jakim określa się antyczne zjawisko) jest wymysłem współczesnych uczonych, którzy zasugerowali się antykwarystyką nowożytną („there was no such thing as Roman antiquarianism”), zaś oddzielanie tekstów o charakterze „antykwarycznym” od historiografii jest niczym nieuzasadnione. U jego podstaw – zdaniem tego badacza – leży bowiem w istocie wywodzące się z pozytywizmu przeswiadczenie o „naukowości” współczesnej historii, a w związku z tym potrzeba doszukiwania się jej odmienności od historiografii antycznej²³. Jego radykalne i bardzo prowokacyjne w wymowie tezy, co ciekawe opublikowane we wspomnianym już zbiorze *Antiquarians and Historians*, nie spotkały się jednak jak dotąd z poparciem innych badaczy, przede wszystkim współautorów zbioru.

Niewątpliwie zarówno Marincola, jak i MacRae mają rację, zwracając uwagę na sztuczność całkowitego wyodrębniania niektórych antycznych tekstów pod wspólną nazwą „antykwarystyki”, bowiem istotnie mało który tekst starożytny daje się przypisać do tej kategorii w całości i jednoznacznie, niezależnie od tego, jakie przypisalibyśmy do niej wymogi. Przykładowo traktat *De lingua Latina* (O języku łacińskim) Marka Terencjusza Warrona zawiera w sobie ogromną wprost ilość materiału, który można nazwać antykwarycznym (informacje na temat rzymskiej topografii, pochodzenia świąt, zwyczajów, powiedzeń, historii ubioru czy nawet sprzętów gospodarstwa domowego), lecz w pierwszej kolejności jest dziełem językoznawczym. Z kolei *Noctes Atticae* (Noce Attyckie) Aulusa Gelliusza, mimo jego zainteresowania historią rzymskiej literatury, kultury

reprezentuje Adam Ziółkowski (*Przegląd Historyczny* 100/2 [2009]: 319), który przykładowo w recenzji *Historiografii rzymskiej* Ignacego Lewandowskiego stwierdza: „oprócz pominięcia traktatów geograficzno-etnograficznych (co od biedy można przyjąć) i prac antykwarycznych (co trudno zaakceptować), w pracy nie znalazło się miejsce dla kronik i dzieł chronograficznych”.

²⁰ Jonathan G. F. Powell, „Dialogues and Treatises”, w: *A Companion to Latin Literature*, red. Stephen Harrison (Malden, MA and Oxford: Blackwell Publishing, 2005), 229.

²¹ Christopher J. Smith, „On the Edges of History”, w: *Omnium Annalium Monumenta*, 115–136.

²² Na ten temat zob.. np. Markus Sehlmeier, Die Anfänge der antiquarischen Literatur in Rom. Motivation und Bezug zur Historiographie bis in die Zeit des Tuditanus und Gracchanus”, w: *Formen römischer Geschichtsschreibung von den Anfängen bis Livius. Gattungen – Autoren – Kontexte*, red. Ulrich Eigler i in. (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2003), 157–171; Tim J. Cornell, „Which One is the Historian? A Neglected Problem in the Study of Roman Historiography”, w: *Omnium Annalium Monumenta*, 182–201.

²³ MacRae, „Diligentissimus investigator antiquitatis?”, zwł. 138–139, 150–152 oraz przyp. 60.

i obyczajowości, są przede wszystkim zbiorem krytycznoliterackich esejów, w których tego typu zagadnienia stanowią niezaprzeczalnie ważny, lecz zarazem tylko jeden z wielu poruszanych tematów. Spór o to, której odmianie literackiej antykwarystyka jest bliższa, historiografii czy też prozie erudycyjnej, choć dotyka istoty antycznych zainteresowań historycznych, wydaje się w rzeczywistości sporem o granice poszczególnych dziedzin tam, gdzie ich wyznaczenie niekoniecznie może być pomocne w analizie i interpretacji poszczególnych dzieł.

O wiele poważniejszy i wymagający większej uwagi jest podstawowy zarzut MacRae'ego, negującego samo istnienie antykwarystyki w odniesieniu do antyku. Z tego względu warto zastanowić się, jakie inne cechy tego typu literatury, czy też nurtu, poza wskazanymi przez Momigliano mogłyby świadczyć o ewentualnej odmienności antycznej antykwarystyki od historiografii tradycyjnej i w efekcie potrzebie jej wyodrębnienia nie tyle jako osobnego gatunku, co raczej innego modelu refleksji nad przeszłością.

Najbardziej precyzyjną charakterystykę piśmiennictwa „antykwarycznego” przy aktualnym stanie dyskusji naukowej zaproponował Benedetto Bravo, który za dzieła antykwaryczne uznał wszystkie takie prace, które 1) odnoszą się do przeszłości, uważanej przez ich autorów za „starożytną” (*antiquitas*) i różniącą się pod względem politycznym, społecznym i kulturalnym od teraźniejszości; 2) poświęcone zostały zbiorowi faktów dających się zebrać i opisać, czasem rozproszonych, lecz zazwyczaj należących do jasno zdefiniowanej kategorii tematycznej, jak na przykład początki miast, ludów, instytucji politycznych, zwyczajów, praw i wierzeń; 3) ich autorzy nie stawiają sobie celów retorycznych, dramatycznej i kompletnej narracji; 4) z historiografią dzieła te łączy zainteresowanie przeszłością, lecz nie historią polityczną, które wypływa z czystej ciekawości i często też łączy się z badaniami filologicznymi, przez co w wielu wypadkach możemy mówić o erudycji filologiczno-antykwarycznej²⁴. Zdaniem Bravo, podobnie jak wcześniej Momigliano, do kategorii dzieł antykwarycznych wliczają się również utwory chronograficzne, najczęściej ograniczające się w formie do tabel i zestawień dat z drobnymi komentarzami, gdyż również one nie są dziełami narracyjnymi, lecz raczej katalogami zbierającymi wyselekcjonowane informacje chronologiczne (co odróżnia je na przykład od rzymskiej annalistyki). Na marginesie należy zauważyć, że w ich przypadku również trudno byłoby stawiać tezę o linearnym rozwoju gatunku od form narracyjnie prymitywniejszych ku bardziej złożonym, gdyż stosunkowo często na przestrzeni kilkusetletniej historii literatury rzymskiej można spotkać się z autorami równolegle tworzącymi proste dzieła chronograficzne i rozbudowane,

²⁴ Por. również Claudia Moatti, *The Birth of Critical Thinking in Republican Rome* (Cambridge: CUP, 2015), s. 105: „An antiquarian was an archaeologist of language. What he endeavoured to establish were the actual texts of tradition, whether they had originally taken an oral or a written form. He wanted somehow to save the ancient world by setting out its nomenclature: to restore integrity to a Rome in ruins by means of descriptions, to preserve the memory of institutions by defining them; and to shed light on ancient cults by listing their gods' names and functions” oraz s. 150: „The prime vocation of an antiquarian is to be «an archaeologist of memory and language», an analyst of societies”.

a często również niepozbawione wyjątkowych walorów stylistycznych inne utwory o tematyce, którą dziś określilibyśmy jednoznacznie mianem historycznej (np. Korneliusz Nepos, Pomponiusz Attyk, Euzebiusz z Cezarei, św. Hieronim czy Kassjodor). Bodaj najważniejszym spostrzeżeniem Bravo pozostaje jednak zwrócenie uwagi na to, że choć historia konfliktów zbrojnych, polityka, wielkie wydarzenia i procesy dziejowe nie były tematem prac antykwarycznych, nie oznacza to bynajmniej, że ich autorzy nie byli ich świadomi. Wręcz przeciwnie, pisali z określonej perspektywy historycznej, dotykali zagadnień związanych z pamięcią, tradycją historyczną i tożsamością wspólnoty. Wielu z nich wykazywało się też dużym zrozumieniem dla zmian kulturowych i trudności płynących z poznawania minionej rzeczywistości²⁵. Stąd na przykład Andrew J. Stevenson określa antykwarystykę jako „studium przeszłości we wszystkich jej aspektach” i „gatunek prozy naukowej pozbawiony pretensji literackich”, skupiający się zasadniczo na detalach i tematach wymykających się zainteresowaniu tradycyjnej historiografii, w ujęciu poruszanej problematyki charakteryzujący się nadrzędnością systematyki nad chronologią, jak również wykorzystujący różnorodne źródła, zarówno narracyjne, jak i dokumentowe²⁶.

Wyszczególnione przez Bravo kryteria po raz kolejny nie wyznaczają oczywiście sztywnych ram odmiany gatunkowej, zwłaszcza w odniesieniu do literatury rzymskiej, podobnie jak wielu innych przywoływanych wcześniej badaczy odnosił się on bowiem głównie do tak zwanej antykwarystyki greckiej. Ponadto, nawet gdybyśmy mówili o osobnym gatunku literackim o nazwie „antykwarystyka”, przypisanie do niego konkretnego dzieła, jak słusznie zauważa John Marincola, nie może zastępować jego analizy. Nawet sformalizowane starożytne gatunki czy odmiany literackie podlegały ciągłym przemianom i wpływom innych form, a uprawiający je autorzy nie zawsze przestrzegali wszystkich wytycznych przyjętych przez tradycję²⁷. Także w badaniach nad antykwarystyką nie możemy tracić z pola widzenia innych działów literatury i umowności dzielących je granic²⁸.

²⁵ Zob. Bravo, „Antiquarianism and History”, 514–517, 526–527.

²⁶ Stevenson, „Gellius and the Roman Antiquarian Tradition”, w: *The Worlds of Aulus Gellius*, red. Leofranc Hoford-Strevens, Amiel Vardi (Oxford: OUP, 2004), 118–119.

²⁷ Zob. Marincola, „Genre, convention and innovation”, 282, 307–308, 321. Na temat niejednorodności podziałów gatunkowych w odniesieniu do antyku zob. zvl. Gian Biagio Conte, *Generi e lettori* (Milano: Scuola Normale Superiore, 1991), 145–174. Na temat kontynuacji antykwarystyki rzymskiej w późnym antyku zob. George Maslakov, „The Roman Antiquarian Tradition in Late Antiquity”, w: *History and Historians in Late Antiquity*, red. Brian Croke, Alanna M. Emmett (Sydney: Pergamon Press, 1983), 100–106, który ogranicza się w tej kwestii jedynie do wątków obecnych w obrębie samej historiografii, a zvl. Charles Kelly, „Antiquarian Literature”, w: *A Companion to Late Antique Literature*, red. Edward J. Watts, Scott McGill (New York: Wiley-Blackwell, 2018), 539–553, który zgodnie z tematem przewodnim całego zbioru prezentuje już o wiele szersze spojrzenie.

²⁸ Por. Giusto Traina, „Roma e l’Italia: tradizioni locali e letteratura antiquaria (II a.C.–II d. C.)”, *Rendiconti dell’Accademia Nazionale dei Lincei, Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche* IX 4–5 (1993–1994): 585–589 i 595, który szczególnie podkreśla umowność pojęcia historii lokalnej; Stevenson, „Gellius and the Roman Antiquarian Tradition”, 141.

Jak już zaznaczano, mało którą z prac wspomnianych powyżej autorów moglibyśmy uznać za w pełni antykwaryczną, to jest w całości zajmującą się tematem odległej przeszłości i jej wybranych aspektów. Najczęściej zainteresowanie przeszłością stanowi w nich tylko jeden z elementów narracji. Przykładowo Pliniusz Starszy informacje związane z historią medycyny, perfum, czy nawet uprawy czereśni przeplata z wiadomościami natury technicznej, anegdotami i ideowymi dygresjami. Większość dzieł określanych tym mianem, jak bodaj najważniejsze, a przynajmniej niezwykle wpływowe *Starożytności ludzkie i boskie* (*Antiquitates rerum humanarum et divinarum*) Marka Terencjusza Warrona – rodzaj obszernej encyklopedii związanej z pochodzeniem rozmaitych rzymskich zwyczajów, kultów, elementów życia codziennego i publicznego – zachowały się jedynie we fragmentach, co też nadawanie określeń takich jak „prace antykwaryczne” niezwykle ułatwia, ale bynajmniej nie odpowiada na najistotniejsze pytania związane z ich treścią. Należy zatem raz jeszcze podkreślić, iż antykwarystyka antyczna jest współczesnym konstruktem mającym za zadanie skupienie uwagi na wyszczególnionej grupie tekstów erudycyjnych, przede wszystkim jednak na metodzie badawczej ich autorów i poruszanych przez nich tematach. W tym miejscu warto zastanowić się zatem jakie cechy niektórych rzymskich tekstów pozwalają zaliczać je do wspomnianego nurtu.

Mianem antykwarystów w odniesieniu do okresu starożytnego Rzymu niewątpliwie można określić autorów, dla których wspólne było zainteresowanie bardzo odległą, wręcz starożytną przeszłością (*antiquitas*). Z podobnym skupieniem uwagi na najodleglejszych dziejach można jednak spotkać się również w pracach historiograficznych poświęconych czasom daleko wykraczającym poza życie autora i jego współczesnych. Wyróżnikiem antykwarystyki, czymś, co od razu odbiera tej gałęzi prozy w oczach nowożytnych czytelników i współczesnych badaczy historyczną „etykieta”, jest zatem nie tyle samo skupienie się na starożytności, co zainteresowanie niemal wszystkim tym, co się z nią wiązało: życiem codziennym, językiem, religią, prawem, folklorem, w umiarkowanym, czy wręcz żadnym zaś stopniu polityką i wielkimi wydarzeniami. Informacje takie, nieraz podane w sposób z pozoru (bądź zamierzenie) zupełnie bezładny (stąd silne skojarzenie z nowożytnym zbieractwem staroci) możemy odnaleźć w twórczości takich autorów jak Marek Terencjusz Warron, Pliniusz Starszy, Aulus Gelliusz, Censorinus, Solinus, Makrobiusz, Serwiusz, z greckich Flegon z Tralles, Atenajos z Naukratis, czy Klaudiusz Elian. Żaden z tych pisarzy (może za wyjątkiem Pliniusza, lecz znów w kontekście autorstwa zupełnie innych, niezachowanych prac) nie był nigdy (ani w starożytności, ani później) uznawany za historyka. Podobnie ich dzieła także obecnie bywają traktowane jako swoiste „pojemniki na dane” (*un contenitore saccheggiato*)²⁹,

²⁹ Termin po raz pierwszy użyty przez Marię Idę Gullettę („Un contenitore saccheggiato: i Deipnosophistai di Ateneo di Naucrati”, w: *Metodologie della ricerca sulla antichità. Atti del Primo Convegno dell'Associazione di Studi Tardoantichi, Napoli 16–18 Ottobre 1987*, red. Antonio Garzya (Napoli: M. D'Auria Editore, 1989), 435–442) w odniesieniu do dzieła Atenajosa bardzo szybko zdobył sobie popularność także w stosunku do innych autorów prac

zbiory fragmentów innych, niezachowanych dzieł, także historycznych, w najlepszym wypadku skarbnice kompilowanej skądinąd wiedzy. Dopiero od stosunkowo niedawna bada się je natomiast jako utwory w pełni autonomiczne, wytwory ludzi posiadających własne poglądy na dzieje i własną, często zupełnie różną od tradycyjnej historiografii wizję historii i stojących przed nią zadań³⁰.

Cechą wspólną większości rzymskich twórców dzieł o tematyce antykwarycznej jest częste sięganie do starszych, podobnych prac i inne dzieła o tematyce erudycyjnej, co prowadzi do wniosku, że autorzy ci mieli poczucie ciągłości i pewnej odrębności uprawianej przez siebie odmiany literackiej – prozy erudycyjnej. Szczególnie jaskrawy jest tu przykład Aulusa Gelliusza, który nawet objaśniając sam termin „historia”, w pierwszej kolejności sięga nie po dawną pracę historiograficzną, lecz właśnie filologiczno–antykwaryczną³¹:

[1] Niektórzy uważają, że historia tym różni się od roczników (*Annales*), że chociaż jedno i drugie jest opowiadaniem zdarzeń (*rerum gestarum narratio*), to jednak historia jest przedstawieniem zdarzeń, w których narrator brał udział. [2] Werriusz Flakkus w księdze IV „O znaczeniu słów” stwierdza, że takie jest zdanie niektórych ludzi. Stwierdza co prawda, że osobiście ma wobec takiego postawienia sprawy zastrzeżenie, uważa jednak, że przywołany pogląd w pewnej mierze może wydawać się uzasadniony, jako że historia oznacza po grecku zaznajomienie się z bieżącymi wydarzeniami (*cognitio rerum praesentium*)³².

Aż do okresu późnego antyku antykwaryści, czy też ściślej rzecz biorąc autorzy pozostający pod wpływem antykwarystyki jako wspomnianego modelu refleksji historycznej, jak na przykład święty Augustyn, szczególnie chętnie będą przywoływali, choćby z drugiej ręki, prace tworzącego w I wieku przed Chrystusem Marka Terencjusza Warrona. I tak Aulus Gelliusz (druga połowa

erudycyjnych; zob. np. Trevor Murphy, *Pliny the Elder's Natural History: the Empire in the Encyclopedia* (Oxford: Oxford University Press, 2004), 11 („The *Natural History* was never a pure vessel for transmitting knowledge, created in a vacuum for its own sake”); Marco Formisano, „Literature of Knowledge”, w: *A Companion to Late Antique Literature*, 493 („Yet a text cannot be reduced to a mere instrument whose primary function is simply to transmit knowledge and instructions on how to apply it”).

³⁰ Więcej na ten temat zob. w Bartosz Jan Kołoczek, *Historia w rzymskiej literaturze erudycyjnej. Od Warrona do Kassiodora* (Kraków: Historia Iagiellonica, 2019).

³¹ Można oczywiście powiedzieć, że w żadnej z zachowanych rzymskich prac historycznych nie znajdziemy podobnych rozważań i dlatego właśnie Gelliusz sięgnął do dzieła rzymskiego filologa, żyjącego przeszło sto lat wcześniej, stan zachowania dawnej rzymskiej historiografii nie pozwala jednakże na wyciąganie wniosku, co do tego, czy istotnie żaden rzymski historyk nigdy nie zadał sobie pytania o znaczenie słów związanych z uprawianą przez siebie dyscypliną. Przy okazji warto zauważyć, że również z zupełnie aktualnym problemem natury prawnej Gelliusz udał się po poradę nie do prawnika, lecz do gramatyka Sulpicjusza Apollinarisa (Gell., *Noct. Att.* XII 13).

³² Gell., *Noct. Att.* V 18, 1–2. Por. Serv., *Ad Aen.* I 373: „Między historią a rocznikami istnieje następująca różnica: historia dotyczy tych czasów, które albo widzieliśmy, albo mogliśmy widzieć, wywodzi bowiem nazwę od ἱστορεῖν, to znaczy widzieć; roczniki natomiast dotyczą tych czasów, których nasza epoka nie zna [bezpośrednio]”. Przeł. Ignacy Lewandowski (2007: 472). Ze wszystkimi tymi definicjami można spotkać się również w Isid., *Etym.* I 41–44.

II wieku po Chrystusie) przywołuje jego autorytet niemal osiemdziesiąt razy w aż siedemdziesięciu rozdziałach swojego dzieła (na trzysta dziewięćdziesiąt jeden wszystkich). W niewielkiej „Księdze o dniu urodzin” III-wiecznego gramatyka Cenzorynusa imię Warrona pojawia się trzynaście razy, najczęściej ze wszystkich przywoływanych źródeł i zazwyczaj jego opinia przytaczana jest jako głos ucinający dyskusję, przeciwstawiany powadze wielu innych autorów i jako nadrzędny autorytet naukowy niezależnie od poruszanej tematyki. Wreszcie, niemal połowa *Państwa Bożego* świętego Augustyna to w istocie polemika z poglądami Warrona, żyjącego, co warto szczególnie podkreślić, niemal 500 lat wcześniej. W okresie cesarskim popularnością będą się cieszyły także dzieła żyjących na przełomie er „antykwarystów” Tytusa Pomponiusza Attyka, Korneliusza Neposa, Publiusza Nigidiusza Figulusa, Fenestelli, ale też republikańskich annalistów, co wiązało się również z modą na sięganie do źródeł jak najstarszych. Z drugiej jednak strony w literaturze pozostającej pod wpływem antykwaryzmu i podobnie szeroko pojętej prozie erudycyjnej nie uświadczymy odniesień do aktualnych dzieł historycznych. Dobrego przykładu dostarcza w tej kwestii po raz kolejny Pliniusz Starszy, który w swojej monumentalnej *Historii naturalnej* już we wstępie do całej pracy otwarcie krytykuje słynnego Tytusa Liwiusza jako autora nastawionego na zdobycie poklasku monumentalnym, przedstawionym linearnie opisem dokonań narodu rzymskiego, przeciwstawiając mu swoje oddanie imperium, a dalej zainteresowanie mnogością tematów i źródeł:

Ja zaś myślę w ten sposób, że głównym zadaniem tych, którzy pokonawszy trudności, zajęli się studiami, jest pożyteczne pomaganie, a nie dostarczanie przyjemności. I sam już to zrobiłem w innych dziełach oraz wyznaję, że dziwię się, iż Tytus Liwiusz, bardzo sławny autor, pewną księgę swojej *Historii*, którą rozpoczyna „od założenia miasta”, zaczął następująco: „Osiągnąłem już wystarczającą sławę i mógłbym przestać, gdyby niespokojny umysł nie żywił się pracą”. Miał bowiem napisać to dzieło faktycznie dla sławy imienia ludu rzymskiego, zwycięzcy narodów, a nie dla siebie. Większą zasługą byłoby, gdyby wytrwał w miłości do pracy, a nie czynił tego dla spokoju umysłu i zrobił to dla ludu rzymskiego, a nie dla siebie³³.

Zjawisko ignorowania wielu współczesnych autorów uprawiających tradycyjną historiografię jest tym bardziej zadziwiające, że Pliniusz opatruje swoją encyklopedię niezwykle obszerną bibliografią, sam zaś wielokrotnie porusza

³³ Plin., *NH Praef.* 16, przeł. I. Mikołajczyk et alii; por. Giovanni Pascucci, „La lettera prefatoria di Plinio alla *Naturalis Historia*”, w: *Plinio il Vecchio sotto il profilo storico e letterario: atti del Convegno di Como 5, 6, 7 ottobre 1979: atti della Tavola Rotonda nella ricorrenza centenaria della morte di Plinio il Vecchio, Bologna 16 dicembre 1979* (Como: Banca Briantea, 1982), 185; Nicholas Phyllis Howe, „In Defence of the Encyclopedic Mode: on Pliny's Preface to the *Natural History*”, *Latomus* 44, (1985): 563; a zwłaszcza Sandra Citroni Marchetti, *La scienza della natura per un intellettuale romano. Studi su Plinio il Vecchio* (Pisa-Roma: Fabrizio Serra Editore, 2011), 75–77, która w Pliniuszowej krytyce Liwiusza podkreśla jego ideową wizję historii zaangażowanej politycznie i pożytecznej dla państwa.

w niej tematy historyczne, zarówno te dotyczące dziejów odległych, jak również najnowszych i często sięga do najstarszych prac annalistycznych. Co jest jednak w tej narracji szczególnie uderzające, nie są to zasadniczo traktowane w sposób linearny dzieje polityczne, lecz raczej tematy, które moglibyśmy z powodzeniem określić mianem mikrohistorii i szeroko pojętej historii kultury. Dzięki wpleceniu prostych informacji technicznych czy kulturowych w kontekst historii rzymskiej i wzbogaceniu ich własnym komentarzem Pliniusz nadaje im nową wymowę, w której Rzym staje się totalnym punktem odniesienia dla wszelkich przejawów istnienia otaczającego go świata, panem natury i czasu, a jego dominacja stanowi zwieńczenie historii wszystkich podporządkowanych mu krain³⁴. Jako przykład takiej praktyki można wskazać powiązanie uwag na temat wylewów Nilu z informacją o tragicznej śmierci Pompejusza Wielkiego, która miała wpłynąć na nienaturalnie wysoki poziom rzeki³⁵. W swoim dziele Pliniusz dowolnie miesza mity, informacje naukowe, historyjki i ciekawostki, nie wynika to jednak z jego niewiedzy, ale zakresu pracy i przyjętej metodologii, w której zbieranie zróżnicowanego materiału wynikające z jego zainteresowania przeszłością dominuje nad jego opracowaniem, analizą i interpretacją. W takim podejściu do historii, mającej realny i namacalny wpływ na życie każdego, nie tylko wybitnego człowieka, Pliniusz Starszy bardzo przypomina Warrona, a zwłaszcza późniejszych od siebie Lucjusza Ampeliusza, Censorynusa i Gajusza Juliusza Solinusa, których znamionuje podobna interdyscyplinarność, nakierowanie na odległą, starożytną przeszłość, ciekawość świata, ale też gloryfikacja Rzymu i rzymskiej historii w sposób odmienny od przyjętego w tradycyjnej historiografii³⁶. Szczególnie jaskrawo widać to w wypowiedzi jednego z bohaterów *Saturnaliów* Makrobiusza, który nawet krytykując nadmierny antykwaryzm językowy swojego rozmówcy, sięga do argumentów opartych na rzymskich autorytetach i rzymskiej starożytności:

³⁴ Zob. Murphy, *Pliny the Elder's Natural History: the Empire in the Encyclopedia*, 50–51; Sorcha Carey, *Pliny's Catalogue of Culture: Art and Empire in the Natural history* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 36; por. również Kołoczek, *Historia w rzymskiej literaturze erudyckiej*, 108–109.

³⁵ Plin., *NH* V 58.

³⁶ Zob. Paul Jal, „Pline et l'historiographie latine”, w: *Pline l'Ancien. Témoin de son temps. Conventus Pliniani internationalis, Namneti 22–26 Oct. 1985*, red. Jackie Pigeaud, José Oroz (Salamanca–Nantes: Universidad Pontificia, 1987), 499, 501; por. Citroni Marchetti, *La scienza della natura per un intellettuale romano*, 177; Valerie Naas, *Le projet encyclopédique de Pline l'Ancien*, Collection de l'École française de Rome, nr 303 (Rome: Ecole Rome, 2002), 58; eadem, „Indicare, non indagare: encyclopédisme contre histoire naturelle chez Pline l'Ancien?”, w: *Encyclopédire: Formes de l'ambition encyclopédique dans l'Antiquité et au Moyen Âge*, red. Arnaud Zucker (Turnhout: Brepols, 2013), 149; Carey, *Pliny's Catalogue of Culture*, 32–33; Guy Serbat, *Plinio El Viejo* (Madrid: Gredos, 2011), 47–51; Jason König, Greg Woolf, „Encyclopaedism in the Roman empire”, w: *Encyclopaedism from Antiquity to the Renaissance*, red. Jason König, Greg Woolf (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 51, którzy zauważają, że podejście Pliniusza do historii bardzo przypomina Herodota i historyków hellenistycznych. Należy jednak zauważyć, iż Pliniusz w swoim dziele nigdzie nie odnosi się do tej tradycji w sposób bezpośredni.

Kuriusz, Fabrycjusz i Korunkaniusz, mężowie bardzo starożytni (*antiquissimi*), a podobnie także starsi jeszcze (*antiquiores*) od nich trzej bracia Horacjusze, rozprawiali ze swoimi [współczesnymi] w sposób prosty i zrozumiały; nie używali języka Aurunków, Sykanów czy Pelazgów, którzy ponoć jako pierwsi zamieszkiwali Italię, lecz korzystali ze słów swojej własnej epoki. Ty zaś, zupełnie jak gdybyś rozmawiał teraz z matką Ewandra: chcesz, żebyśmy przywrócili słowa zapomniane już od wielu stuleci. Do ich wydobywania z mogiły zachęciłeś wybitnych mężów, których pamięć rozwinęła się przez nawyk ciągłego czytania. Przechwalacie się, że starożytność się wam podoba, ponieważ jest uczciwa, powściągliwa i obyczajna, żyjemy więc minionymi obyczajami, lecz w mowie używamy słów współczesnych! Zawsze mam bowiem w pamięci i sercu to, co Gajusz Cezar, człowiek odznaczający się znakomitymi zdolnościami i wiedzą, napisał w księdze I „O analogii”, bym słów nieznanych i nieużywanych unikał jak rafy³⁷.

Właśnie to przywiązanie do rzymskiej kultury, tradycji i historii jest kolejną cechą wspólną autorów pozostających pod wpływem nurtu antykwarycznego. Autorzy ci mimo wyrazistego skupiania się na odległej przeszłości, szukają w niej przede wszystkim źródeł swojej własnej kultury, którą starają się uchronić przed zapomnieniem i przekazać kolejnym pokoleniom. Stąd szczególnie rzucającą się w oczy i wielokrotnie krytykowaną przez uczonych nowożytnych cechą rzymskiej antykwarystyki, podobnie zresztą jak całego piśmiennictwa erudycyjnego, stanowi jej odtwórczość i kompilacyjny charakter.

Przywiązanie antykwarystów do odległej przeszłości wiąże się z ich dążeniem do wskazania jak najstarszych źródeł wiadomości, jak również wykorzystaniem źródeł różnego typu, nie tylko historiograficznych – niemal wyłącznie republikańskich, poświęconych zatem rzymskim dziejom lokalnym, ale też innych prac antykwarycznych, i, co jest dla tego typu dzieł najbardziej charakterystyczne, także utworów poetyckich, pism urzędowych, zabytków języka, w niektórych przypadkach również materiału epigraficznego, architektury, a nawet folkloru. Warron często rozpoczyna swoje rozważania nad historią języka łacińskiego nie tylko od przywołania wiersza znanego poety, ale też od zauważonej przez siebie inskrypcji, powiedzenia czy aktu prawnego, które na dodatek czasem poddaje pozajęzykowej analizie, co bynajmniej, patrząc na inne zachowane utwory poświęcone językowi, nie było wcale takie oczywiste³⁸. W encyklopedii Pliniusza Starszego możemy spotkać się z modułami poświęconymi takim zagadnieniom jak historia olejków zapachowych, uprawy czereśni czy chorób zakaźnych³⁹. Z kolei w dziele Gelliusza często stosowaną praktyką jest konfrontowanie informacji znalezionej przez autora w czasie lektury jakiegoś dzieła, na przykład o wykorzystywaniu przez starożytnych Greków muzyki do celów militarnych⁴⁰ z innymi utworami, zarówno historiograficznymi, jak i poetyckimi.

³⁷ Macr., *Sat.* I 5, 1–3. Por. analogiczny ustęp w Gell., *Noct. Att.* I 10, 2–4.

³⁸ Zob. np. Varro, *Ling. Lat.* VI 4, 16, 49.

³⁹ Plin., *NH* XIII 24; XV 102; XXVI 1–9.

⁴⁰ Gell., *Noct. Att.* I 11.

W twórczości autorów pozostających pod wpływem antykwarystyki, niezależnie, czy mamy na myśli Pliniusza Starszego, Aulusa Gelliusza czy Cenzorynusa, możemy zaobserwować podobne dążenie do skrótowości, unikania rozbudowanej narracji i ozdób retorycznych, jak również przywiązanie do bardziej problemowego niż chronologicznego ujmowania dziejów, z których autorzy ci wybierają jedynie niektóre, potrzebne im informacje, ewentualnie grupują je tematycznie i zbierają w katalogi. Jako przykłady tej praktyki można wskazać katalogi obecne w dziele Lucjusza Ampeliusza (rzymscy zwycięzcy w głośnych pojedynkach – rozdz. 22, znani zdrajcy – rozdz. 27, najwięksi wrogowie Rzymu – rozdz. 28, zdobywcy *spolia opima* – rozdz. 21, wodzowie, którzy otrzymali swoje przydomki od pokonanych ludów – rozdz. 23, znani przedstawiciele rodu Scypionów – rozdz. 24, ludy, z którymi walczyli Rzymianie – rozdz. 28, najpoważniejsze zaburzenia społeczne w Rzymie – rozdz. 26).

Jednocześnie, co jest szczególnie uderzające, w pracach „antykwarystów” można dostrzec chęć dotarcia do różnych punktów widzenia, wersji i możliwości interpretacyjnych z pozostawieniem ich oceny czytelnikowi. Taki sposób narracji możemy zaobserwować już u twórcy w ostatnim wieku republiki Warrona:

Lecz na temat nazwy Tybru istnieją dwa przekazy, albowiem zarówno Etruria, jak i Lacjum uważają go za swoją [rzekę]. Byli tacy, którzy twierdzili, że początkowo, od pobliskiego pomniejszego króla Wejentów Thebrisa nosił on nazwę Thebris. Są i tacy, którzy przekazali w pismach, że Tyber nosił dawniej łacińską nazwę Albula, później zmienioną na pamiątkę króla Latynów Tyberynusa, który stracił w nim życie. Przekazują mianowicie, że Tyber jest jego grobem⁴¹.

I podobnie u żyjącego już w okresie dojrzałego cesarstwa Aulusa Gelliusza, na przykład w ustępie poświęconym okrutnym torturom, jakim miał być poddany przez Kartagińczyków słynny rzymski bohater Marek Atyliusz Regulus⁴². Gelliusz, opisując historię rzymskiego wodza, stara się sięgnąć do jak najstarszych, często sprzecznych źródeł annalistycznych, nie poddaje ich jednak analizie. Co ciekawe, pomija przy tym odbiegającą od nich i najbardziej rozpowszechnioną wersję Tytusa Liwiusza, którą przytaczają również na przykład dobrze znani mu wcześniejszy od Liwiusza Ciceron i Waleriusz Maksymus.

Świadoma koncentracja uwagi autorów na opisach zjawisk z zasady obcych tradycyjnej historiografii, bądź traktowanych przez nią marginalnie: szczegóły związane z życiem samego społeczeństwa, poszczególne przejawy funkcjonowania państwa, w przypadku wielkich postaci bardziej ich codzienne życie niż podejmowane przez nich decyzje, zauważalnie zbliżały zainteresowania antykwaryczne do współczesnej antropologii, historii kultury, czy historii społecznej, w czym też należy zapewne upatrywać przyczyn postępującego w ostatnich latach wzrostu poświęconych tym zagadnieniom publikacji. Wśród

⁴¹ Varro, *Ling. Lat.* V 30.

⁴² Gell., *Noct. Att.* VII 4.

nich szczególną popularność zdobywa zresztą od niedawna temat pamięci zbiorowej, funkcjonalnej i kulturowej⁴³.

W kontekście tematu pamięci warto przywołać dwa passusy z traktatu *De lingua Latina* Warrona, w których rzymski uczyony przedstawia swoje poglądy na badanie przeszłości i wiążące się z nimi ograniczenia.

Uplyw czasu niewiele pozostawił bez uszczerbku, wiele zabrał. Tego, kogo oglądałeś jako pięknego chłopca, ujrzyś jako brzydkiego starca. Trzecie pokolenie nie ogląda tego samego człowieka, co pierwsze. Dlatego też pracowitość Mucjusza i Brutusa, idąca w ślad za minioną [rzeczywistością], nie zdoła przywrócić tego, co w zapomnienie odeszło w czasach naszych przodków. [Co do mnie], nawet jeśli nie zdołam ustalić faktów, nie będę przez to [od nich] wolniejszy, lecz [będę nawet] szybszy, jeśli temu podołam. W lesie, w którym należy szukać tych [odpowiedzi], panują niemałe ciemności, tam, gdzie chcemy dotrzeć, nie ma utartych ścieżek, a na szlaku nie brakuje przeszkód, które mogą powstrzymać naszą wędrówkę⁴⁴.

Przecież Epimenides obudzony z głębokiego letargu po pięćdziesięciu latach nie został rozpoznany przez wielu [ludzi], a krewni Liwiuszowego Teukra nie zorientowali się, kim on jest [już] po piętnastu latach [od jego wyjazdu]. Co to ma wspólnego z wiekiem wyrazów poetyckich? Jeśli źródeł słów [pojawiających się] w *Pieśniach Saliów* [należy szukać w czasach] panowania [Numy] Pompiliusza i nie zostały one przejęte z [czasów] jeszcze dawniejszych, liczą sobie już one siedemset lat! Dlaczegoż więc miałbyś krytykować staranność pisarza, który nie zdołał zidentyfikować dziadka, prapradziadka lub ojca prapradziadka półboga, skoro sam nie potrafiłbyś nazwać matki własnej prababki dwa pokolenia wstecz? A jest to przecież o wiele mniejszy przedział czasowy niż ten, który dzieli nas od początków [Bractwa] Saliów, gdy Rzymianie wypowiedzieli po łacinie pierwsze poetyckie wyrazy⁴⁵.

Nie jest to, jak widzimy, wypowiedź „kompilatora”, ale uczonego, który ma świadomość wkraczania na nowe pole badawcze, a także swoją metodę pracy i zdaje sobie sprawę z jej ograniczeń⁴⁶. Już sama lektura powyższych passusów stanowi dobrą próbkę tego, jak złożone były badania prowadzone przez Warrona nad językiem łacińskim i jak ściśle wiązały się one z refleksją historyczną.

Rozwój badań nad antykwarystyką pozwala inaczej spojrzeć na refleksję starożytnych nad przeszłością. Pozwala dostrzec i docenić nurt odmienny od klasycznej historiografii. Temat ten paradoksalnie wciąż należy do zagadnień stosunkowo słabo zbadanych, a przy tym posiadających nadal duży potencjał badawczy. Wiąże się on zarówno z pojawieniem się i popularyzacją nowych

⁴³ Zob. np. Alain. M. Gowing, „Memory and silence in Cicero”, *Eranos* 98 (2000): 39–64; idem, *Empire and Memory. The Representation of the Roman Republic in Imperial Culture* (Cambridge: CUP, 2005); Christine Heusch, *Die Macht der Memoria. Die Noctes Atticae des Aulus Gellius im Licht der Erinnerungskultur des 2. Jahrhunderts n. Chr.* (Berlin–New York: De Gruyter, 2011); Irene Leonardis, „Memoria e sapientia: meccanismi e crisi della memoria in Varrone”, *La Biblioteca di CC* 5 (2017): 3–29.

⁴⁴ Varro, *Ling. Lat.* V 5.

⁴⁵ Varro, *Ling. Lat.* VII 3.

⁴⁶ Fragmenty te wymagają poświęcenia im o wiele większej uwagi niż jest to możliwe w artykule. Więcej na ten temat w Kołoczek, *Historia w rzymskiej literaturze erudycyjnej*, 173–177.

obszarów zainteresowań historycznych, jak również zauważalną koncentracją uwagi współczesnych uczonych na dziełach dawniej traktowanych jako drugorzędne lub nawet pomijanych. Badania poświęcone takim autorom jak Marek Terencjusz Warron, Pliniusz Starszy czy Gajusz Juliusz Solinus od niedawna przeżywają prawdziwy rozkwit, można więc żywić nadzieję na szybkie pojawienie się kolejnych interdyscyplinarnych prac porównawczych poświęconych wyjątkowo długotrwałemu i wpływowemu dla rzymskiego pojmowania historii zjawisku antykwaryzmu.

SUMMARY

This article aims to present Roman antiquarianism as an alternative model of historical reflection focused on studying the distant past in all its manifestations: everyday life, culture, religion, language or law. In the first part of the article, the author exposes the history of the terms *antiquarius*, *antiquaria* and *antiquarianism* from ancient times to the present, paying particular attention to the changing views on the phenomena they mark: passion for archaisms, the intellectually pointless custom of collecting facts/curiosities/artefacts from the distant past up to narrative and research practice that differs from traditional ancient historiography but has been adapted by modern historical traditions such as cultural and social history or microhistory.

The final part of the article is a selection of examples illustrating the most important features of Roman antiquarianism. Antiquarian writers, rejecting a linear and holistic presentation of history, focused primarily on selected issues, collecting all possible information, drawing knowledge of the oldest and possibly various types of sources, but did not usually evaluate them, leaving it to their readers. The purpose of such a practice was usually far from the utilitarian treatment of history and usually came from the very curiosity of research, the love for often idealised ancient times and the desire to save their heritage from oblivion. A consequence of the attachment of many authors to the Roman cultural context (*Romanitas*) is their more or less moralistic approach. In this context, examining the very distant past or cultivating its memory is closely related to its idealisation, to the topic of the sense of Roman identity, continuity of tradition or, as we can observe in the case of Pliny's and Gellius' works, to the desire to emphasise one's cultural superiority in comparison to other nations, especially the Greeks, in a sense their cultural colonisation to justify Roman imperialism, and to stress one's pride in being Roman.

BIBLIOGRAFIA

Słowniki:

Wielka Ilustrowana Encyklopedia Powszechna Wydawnictwa Gutenberga. Kraków: Wydawnictwo Gutenberga, 1929.

Encyklopedia Powszechna PWN, t. I–IV, wyd. 3. Warszawa: PWN, 1983.

Popularna Encyklopedia Powszechna „Fogra”. Kraków: Fogra, 1994.

Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków, Janusz Sondel. Kraków: Universitas, 2006.

- Słownik łacińsko-polski*, red. Marian Plezia. Warszawa: PWN, 2007.
- Lo Zingarelli. *Vocabolario della lingua italiana di Nicola Zingarelli*, wyd. 12. Bologna: Zanichelli, 2008.
- Cambridge Advanced Learner's Dictionary*, wyd. 3. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Słownik Języka Polskiego PWN*.
<https://sjp.pwn.pl/sjp/antykwaryczny;2440732.html> (dostęp: 7.04.2019).
- Internetowa Encyklopedia PWN*.
<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/antykwarysci;3870133.html> (dostęp: 7.04.2019).
- Enciclopedia Treccani*. <http://www.treccani.it/enciclopedia/antiquario> (dostęp: 10.06.2019).
- Il Vocabolario Treccani*. <http://www.treccani.it/vocabolario/antiquaria> (dostęp: 10.06.2019).

Opracowania:

- von Albrecht, Michael. *A History of Roman Literature. From Livius Andronicus to Boethius. With special regard to its influence on world literature*, Vol. I–II. Leiden: Brill, 1997.
- Bravo, Benedetto. „Remarques sur l'érudition dans l'antiquité”. W: *Acta Conventus XI „Eirene” diebus XXI–XXV mensis Octobris anni MCMLXVIII habiti*, red. Kazimierz Kumaniecki, 325–335. Wratislaviae: Ossolineum, 1971.
- Bravo, Benedetto. „Felix Jacoby, Arnaldo Momigliano e l'erudizione antica”. W: *Aspetti dell'opera di Felix Jacoby. Atti del Primo Seminario Arnaldo Momigliano (Pisa 20–21 dicembre 2002)*, red. Carmine Ampolo, 227–258. Pisa: Scuola Normale Superiore, 2006.
- Burke, Peter. „From Antiquarianism to Antropology”. W: *Momigliano and Antiquarianism: Foundations of the Modern Cultural Sciences*, red. Peter N. Miller, 229–247. Toronto: University of Toronto Press, 2007.
- Carey, Sorcha. *Pliny's Catalogue of Culture: Art and Empire in the Natural History*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Citroni Marchetti, Sandra. *La scienza della natura per un intellettuale romano. Studi su Plinio il Vecchio*. Pisa–Roma: Fabrizio Serra Editore, 2011.
- Conte, Gian Biagio. *Generi e lettori*, Milano: Scuola Normale Superiore, 1991.
- Cornell, Tim J. „Ancient History and the Antiquarian Revisited: Some Thoughts on Reading Momigliano's Classical Foundations”. W: *Ancient History and the Antiquarian Essays in Memory of Arnaldo Momigliano*, red. Michael Crawford C.R. Ligota, 1–14. London: Warburg Institute Colloquia, 1995.
- Cornell, Tim J. „Which One is the Historian? A Neglected Problem in the Study of Roman Historiography”. W: *Omnium Annalium Monumenta: Historical Writing and Historical Evidence in Republican Rome*, red. Kaj Sandberg, Christopher Smith, 182–201. Leiden–Boston, Brill: 2018.
- Cytowska, Maria; Hanna Szelest. *Historia literatury rzymskiej. Okres cesarstwa*. Warszawa: PWN, 1992.
- Di Donato, Riccardo. „Arnaldo Momigliano from Antiquarianism to Cultural History: Some Reasons for a Quest”. W: *Momigliano and Antiquarianism: Foundations of the Modern Cultural Sciences*, red. Peter N. Miller, 66–96. Toronto: University of Toronto Press, 2014.
- Formisano, Marco. „Literature of Knowledge”. W: *A Companion to Late Antique Literature*, red. Scott McGill, Edward J. Watts, 491–504. New York: Wiley-Blackwell, 2018.
- Fornara, Charles. *The Nature of History in Ancient Greece and Rome*. Berkeley: University of California Press, 1983.
- Gowing, Alain M. „Memory and silence in Cicero”. *Eranos* 98 (2000): 39–64.

- Gowing, Alain M., *Empire and Memory. The Representation of the Roman Republic in Imperial Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Gulletta, Maria Ida. „Un contenitore saccheggato: i Deipnosophistai di Ateneo di Naucrati”. W: *Metodologie della ricerca sulla antichità. Atti del Primo Convegno dell'Associazione di Studi Tardoantichi, Napoli 16–18 Ottobre 1987*, red. Antonio Garzya, 435–442. Napoli: M. D'Auria Editore, 1989.
- Herklotz, Ingo. „Arnaldo Momigliano's «Ancient History and the Antiquarian»,: A Critical Review. W: *Momigliano and Antiquarianism: Foundations of the Modern Cultural Sciences*, red. Peter N. Miller, 127–153. Toronto: University of Toronto Press, 2007.
- Heusch, Christine. *Die Macht der Memoria. Die Noctes Atticae des Aulus Gellius im Licht der Erinnerungskultur des 2. Jahrhunderts n. Chr.* Berlin–New York: De Gruyter, 2011.
- Howe, Nicholas Phyllis. „In Defence of the Encyclopedic Mode: on Pliny's Preface to the Natural History”. *Latomus* 44, (1985): 561–576.
- Jal, Paul. „Pline et l'historiographie latine”. W: *Pline l'ancien. Témoin de son temps. Conventus Pliniani internationalis, Namneti 22–26 Oct. 1985*, red. Jackie Pigeaud, José Oroz, 487–502. Salamanca–Nantes: Universidad Pontificia, 1987.
- Kelly, Charles. „Antiquarian Literature”. W: *A Companion to Late Antique Literature*, red. Scott McGill, Edward J. Watts, 539–553. New York: Wiley-Blackwell, 2018.
- Kołoczek, Bartosz Jan. *Historia w rzymskiej literaturze erudycyjnej. Od Warrona do Kassjodora*. Kraków: Historia Iagiellonica, 2019.
- König, Jason; Greg Woolf. „Encyclopaedism in the Roman empire”. W: *Encyclopaedism from Antiquity to the Renaissance*, red. Jason König, Greg Woolf. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Leonardis, Irene. „Memoria e sapientia: meccanismi e crisi della memoria in Varrone”. *La Biblioteca di CC 5* (2017): 3–29.
- MacRae, Duncan. „Diligentissimus investigator antiquitatis? «Antiquarianism» and Historical Evidence between Republican Rome and the Early Modern Republic of Letters”. W: *Omnium Annalium Monumenta: Historical Writing and Historical Evidence in Republican Rome*, red. Kaj Sandberg, Christopher Smith, 137–156. Leiden–Boston: Brill, 2018.
- Marincola, John. „Genre, convention and innovation in Greco–Roman historiography”. W: *The Limits of Historiography: Genre and Narrative in Ancient Historical Texts*, red. Christina Shuttleworth Kraus, 281–324. Leiden: Brill, 1999.
- Maslakov, George. „The Roman Antiquarian Tradition in Late Antiquity”. W: *History and Historians in Late Antiquity*, red. Brian Croke, Alanna M. Emmett, 100–106. Sydney: Pergamon Press, 1983.
- Miller, Peter N. „Introduction: Momigliano, Antiquarianism and the Cultural Sciences”. W: *Momigliano and Antiquarianism: Foundations of the Modern Cultural Sciences*, 3–65. Toronto: University of Toronto Press, 2007.
- Moatti, Claudia. *The Birth of Critical Thinking in Republican Rome*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Momigliano, Arnaldo. „The History and the Antiquarian”. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 13 (1950): 285–315.
- Momigliano, Arnaldo. „L'eredità della filologia antica e il metodo storico”. W: idem, *Secondo contributo alla storia degli studi classici*, 442–458. Roma: di Storia e Letteratura, 1960.
- Momigliano, Arnaldo. *The Classical Foundations of Modern Historiography*. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press, 1990.
- Morawski, Kazimierz. *Historja literatury rzymskiej. Schyłek literatury rzymskiej w drugim i trzecim wieku po Chr.* Kraków: AU, 1921.

- Murphy, Trevor. *Pliny the Elder's Natural History: the Empire in the Encyclopedia*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Naas, Valerie. *Le projet encyclopédique de Pline l'Ancien*, Collection de l'École française de Rome 303. Rome: Ecole Rome, 2002.
- Naas, Valerie. „Indicare, non indagare: encyclopédisme contre histoire naturelle chez Pline l'Ancien?”, w: *Encyclopédire: Formes de l'ambition encyclopédique dans l'Antiquité et au Moyen Âge*, red. Arnaud Zucker, 145–166. Turnhout: Brepols, 2013.
- Nietzsche, Friedrich. „O pożytkach i szkodliwości historii dla życia”. W: Friedrich Nietzsche, *Niewczesne rozważania*, przeł. Leopold Staff. Kraków: Zielona Sowa, 2003.
- Pascucci, Giovanni. „La lettera prefatoria di Plinio alla Naturalis Historia”. W: *Plinio il Vecchio sotto il profilo storico e letterario: atti del Convegno di Como 5, 6, 7 ottobre 1979: atti della Tavola Rotonda nella ricorrenza centenaria della morte di Plinio il Vecchio, Bologna 16 dicembre 1979*, 171–197. Como: Banca Briantea, 1982.
- Powell, Jonathan G.F. „Dialogues and Treatises”. W: *A Companion to Latin Literature*, red. Stephen Harrison, 223–240. Malden, MA–Oxford: Blackwell, 2005.
- Rawson, Elizabeth. *Intellectual Life in the Late Roman Republic*. London: Bristol Classical Press, 1985.
- Schepens, Guido. „Storiografia e letteratura antiquaria. Le scelte di Felix Jacoby”. W: *Aspetti dell'opera di Felix Jacoby. Atti del Primo Seminario Arnaldo Momigliano (Pisa 20–21 dicembre 2002)*, red. Carmine Ampolo, 149–171. Pisa: Edizioni della Normale, 2006.
- Sehlmeyer, Markus. „Die Anfänge der antiquarischen Literatur in Rom. Motivation und Bezug zur Historiographie bis in die Zeit des Tuditanus und Gracchanus”. W: *Formen römischer Geschichtsschreibug von den Anfängen bis Livius. Gattungen – Autoren – Kontexte*, red. Ulrich Eigler i in., 157–171. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2003.
- Serbat, Guy. *Plinio El Viejo*. Madrid : Gredos, 2011.
- Smith, Christopher. „On the Edges of History”. W: *Omnium Annalium Monumenta: Historical Writing and Historical Evidence in Republican Rome*, red. Kaj Sandberg, Christopher Smith, 115–136. Leiden–Boston: Brill, 2018.
- Stevenson, Andrew J. „Gellius and the Roman Antiquarian Tradition”. W: *The Worlds of Aulus Gellius*, red. Leofranc Holford-Strevens, Amiel Vardi, 118–155. Oxford: OUP, 2004.
- Traina, Giusto. „Roma e l'Italia: tradizioni locali e letteratura antiquaria (II a.C.–II d.C.)”. *Rendiconti dell'Accademia Nazionale dei Lincei, Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche* IX 4–5 (1993–1994): 585–636, 87–118.
- Völkel, Markus. „Historischer Pyrrhonismus und Antiquarismus–Konzeption bei Arnaldo Momigliano”. *Das Achtzehnte Jahrhundert* 31 (2007): 179–190.
- Ziółkowski, Adam. „Ignacy Lewandowski, Historiografia rzymska, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2007, 528”. *Przegląd Historyczny*, nr 100/2 (2009): 319–321.